

РЕЦЕНЗІЇ. ОГЛЯДИ. АНОТАЦІЇ

Ступак Ф. Я. Благодійність та суспільна опіка в Україні (кінець XVIII – початок XX ст.).– Київ:Видавництво Інституту історії України НАН України. 2009.–269 с.

Історія, як відомо, на відміну від природничих та й деяких наук суспільно-гуманітарної сфери розмовляє зі споживачами інформації загальнолюдською мовою, через що вона легше «прив'язує» індивіда та суспільство до своїх концепцій та новацій, а з іншого боку, сама підпадає під вплив універсальних поглядів та інтенцій щодо змін історіографічних дискурсів.

Монографія Ф. Я. Ступака стала логічним завершенням наукових досліджень автора, пов'язаних із підготовкою дисертаційного продукту найвищого ґатунку і взагалі благородною справою, присвяченою, хай читач вибачить за плеоназм, висвітленню проблем благодійності та суспільної опіки на вітчизняних теренах з кінця XVIII до початку XX століття. Слушно при цьому підкреслити, що низку питань розвитку соціальної допомоги та доброчинності розглянуто вперше; деякі аспекти автором доповнені й уточнені; певні положення історичної літератури з окресленої проблематики переглянуті й подані під досить неочікуваним кутом. Науковець спромігся одним із перших у сучасній вітчизняній історіографії здійснити комплексне вивчення феномену благодійності, його світоглядних основ і конкретного історичного досвіду як елементу усвідомленого громадянського обов'язку.

Автор поставив перед собою, без перебільшення, наукове надзавдання: створити концепцію розвитку вітчизняної благодійності та суспільної опіки значного історичного періоду. Дослідник, використовуючи модерні методологічні підходи та новітні теоретичні настанови, намагається висвітлити зміни державно-суспільного життя, які сприяли розвитку і становленню системи соціальної підтримки в Україні, показати особливості функціонування зазначеної системи. Це було вдало здійснено двома способами: через залучення значного комплексу нових або недостатньо повно використаних попередниками джерел та через представлення широких принципів узагальнень, теоретичних викладок на підставі вже актуалізованого документального матеріалу і переосмислення наявного історіографічного доробку попередників. Виявлено найрізноманітніші форми доброчинної та меценатської діяльності, з'ясовано їх соціальне походження та спрямування, взаємозалежність у різні історичні періоди.

Науковець логічно звертає увагу на те, що з кінця XVIII ст. зі створенням приказів громадської опіки оформлюється законодавча практика допомоги і підтримки на державному рівні. Законом 1775 р. визначалася компетенція перших органів державної підтримки найменш захищених верств населення і детально регламентувалася робота підвідомчих їм закладів. Була створена нова система допомоги бідним і нужденним, що об'єднала установи суспільної опіки та медичної допомоги. Уперше на загальнодержавному рівні вирішувалася проблема допомоги науперизованим представникам різних станів.

Зроблено правильний висновок, що діяльність приказів громадської опіки становить цілу епоху в історії благодійності. Разом з тим, і автор це підкреслює, у

післяреформений період найважливішою віхою в історії доброчинності став перехід справ допомоги бідним до земських і міських органів. Історичні реалії довели, що справу треба ставити на нову основу, тому що уряду було не під силу стримувати зростаючу хвилю знедолення, що збільшувалася дуже швидко, у першу чергу внаслідок маргіналізації селянства.

Наукова новизна визначається тим, що на основі дослідження архівних джерел 22 державних архівів України в областях, що територіально входили до складу Російської імперії, вивчення наукової літератури та аналізу зібраних даних уперше у вітчизняній науці комплексно висвітлено проблему доброчинності та соціальної підтримки. У монографії представлений аналіз праць відомих фахівців з питань окресленої тематики. Щоправда, окремі оцінки їх напрацювань інколи вимагають уточнення, проте автор, згідно з канонами історіографічного жанру, має право на власну думку.

Відображення у монографії значення соціально спрямованої діяльності державних і самоврядних структур та благодійної мережі у забезпеченні соціальною підтримкою нужденних прошарків населення заслуговує високої оцінки. При цьому важливою складовою наукової артикуляції слід вважати дуже широке використання автором фактологічних даних з архівних та опублікованих матеріалів, досить численної літератури, що дозволяє підтвердити репрезентативність висновків даного дослідження.

Відмовившись від традиційного потрактування феноменальності благодійно-соціальної діяльності, дослідник всебічно розглянув його практичні прояви, що існували в українському суспільстві доімперського періоду, детально з'ясовано та пояснено напрями діяльності приказів громадської опіки, визначена відповідальність держави за соціальне забезпечення. Також з'ясовано, чому модернізаційні заходи другої половини ХІХ століття виявили неспроможність цих державних інституцій, на зміну яких прийшла громадська ініціатива, що зосередилась у діяльності органів місцевого врядування за самоврядними принципами. Зауважено також, яких форм набиравала їх співпраця з державними адміністративними установами.

Ф. Я. Ступаком глибоко досліджено різноманітні питання окресленої проблеми. У той же час з'ясовано, які форми соціальної допомоги виявлялися найефективнішими та які з них сприяли зменшенню соціальної напруги, а то й нівелювали соціальні спротиви. Народна освіта та медицина, що розвивалися почасти як прояви підтримки незаможних, набули значення окремих управлінських галузей, де змагалися і держава, і громадські організації.

Монографія Ф. Я. Ступака, як і численні його публікації у науковій періодиці й монографічних дослідженнях, характеризується глибоким розумінням проблеми благодійництва, ролі держави та суспільної опіки в історичному їх вимірі, фактологічним наповненням та його науковим осмисленням.

Звернімо увагу ще на одну обставину, яка дозволяє позитивно відгукнутися про рецензовану працю. Порушена автором тема приваблива тим, що дає науковцям простір для багатьох цікавих висновків, пов'язаних не тільки з чисто утилітарним їх застосуванням, а й дозволяє подивитись на проблему ширше. Звичайно, що в одній праці дослідити всі численні прояви благодійності просто неможливо, однак зроблена вдала спроба. Висновки та рекомендації науковця відкривають перспективу продовження роботи.

Особливу актуальність проблемі світоглядних засад, історії і практики доброчинності в Україні надають, на наш погляд, моральні характеристики предмета дослідження. Наочний опис морального прикладу – один з дієвих прийомів виховання. Об'єктивно відтворена історична картина соціальної підтримки та доброчинності в Україні дає чудове підґрунтя для генези моралізаторства, що іноді межує з менторством, у практичну площину, так необхідну сьгоднішньому суспільству. Крім того, під час звернення до питань, пов'язаних з різними сторонами соціальних та управлінських практик, уважний читач може долучитися до інтегративного чинника поданої праці.

Звичайно, вирішення проблем надання належної медичної допомоги і соціального забезпечення населення перебуває у компетенції держави, і лише загальнодержавними заходами можна реформувати систему. Але варто зауважити, що визначальне значення у вирішенні цих гострих соціальних викликів мають спільні дії державних органів, громадських організацій, трудових колективів і приватних осіб. Особливістю сьогодення є зростання чисельності вразливих прошарків суспільства, що лягає важким тягарем на суспільство, завдаючи йому економічної, фізичної, моральної шкоди. Важливо донести до суспільної свідомості тезу про практичну цінність благодійності як для благодійника, так і для всього суспільства, яке отримує реабілітованих повноцінних громадян, а також для пом'якшення гостроти соціальних проблем.

Історичний досвід, що його актуалізував автор своїм дослідженням, сьогодні набуває особливого значення. Перетворення, що відбуваються в Україні, потребують нової оцінки багатьох соціальних потреб та суспільних практик вітчизняного соціуму, рішучих змін у розвитку й удосконаленні соціального забезпечення, охорони здоров'я, отже, обрану монографію із зацікавленістю прочитають як ті, хто безпосередньо пов'язаний із даною проблемою, так і ті, хто за покликанням душі прагнуть зробити щось корисне для побудови справді соціально орієнтованого громадянського суспільства в нашій країні.

Геннадій ВАСИЛЬЧУК

Таїрова-Яковлева Т. Иван Мазепа и Российская империя. История «предательства». – М.: Издательство Центрполиграф, 2011. – 525 с.

У 2009 році вийшов покажчик Ольги Ковалевської «Мазепіана: матеріали до бібліографії (1688-2009)», який зафіксував 1784 статті, публікації джерел, монографії про гетьмана Івана Мазепу та його добу. Зрозуміло, що сьогодні починати писати щось про відомого керманіча Гетьманщини, не враховуючи напрацювання попередників, значить повторювати старі історіографічні схеми, міфи. А оскільки сумлінного дослідника у цій справі пошуку істини чекає не кілька тисяч, а може, навіть десятки тисяч друкованих сторінок про правителя України 1687-1709 років, то стає зрозуміло, як йому буде нелегко розібратися у непростій та неординарній постаті гетьмана. Адже хоча головні віхи його життя ніби й відомі усім, все ж багато моментів у біографії українського зверхника нагадують ребус, який доводиться розгадувати мазепознавцям і досі. Чимало розвідок, присвячених І. Мазепі, настільки протилежні за трактуваннями подій, висновками, що це лише заплутує дискусію довкола головних мотивів його дій та планів.

У цьому плані нещодавно видана монографія російського історика Тетяни Таїрової-Яковлевої «Іван Мазепа і Російська імперія. Історія «зради» (М.: Видавництво Центрполіграф, 2011. – 525 с.) є, безсумнівно, значимим доробком у мазепознавстві. Це є серйозна наукова праця вченої, яка дискутує з попередниками документальними аргументами, фактами. Гострота дискусії на окремих сторінках монографії навіть сповнена полемічно-публіцистичного запалу у викритті безглузких міфологем, які, як не прикро, ще присутні у сучасній російській історіографії про І. Мазепу. Головним плюсом її дослідження є добротна архівна джерельна база. Авторка перевіряє навіть опубліковані документи за оригіналами і знаходить чимало невідповідностей, помилок, допущених публікаторами.

Хоча дослідниця нічого кардинально нового не відкриває у сюжетах про Коломацьку раду, В. Голіцина, діяльність гетьмана на Правобережжі, адміністративну реформу 1707 р., події 1708 р., все ж вона додає до них чимало важливих подробиць, штрихів, які досить красномовно прояснюють ту чи іншу ситуацію. З цих позицій особливо вдалим є розділ «Реформи 1707 року». Т. Таїрова-Яковлева фактично описала на основі віднайдених нею джерел хронологію, як влада Петра I за допомогою утворення Київської губернії, інших адміністративних заходів «сильно скорочувала повноваження гетьманської адміністрації», робила великий крок «на шляху знищення автономії» (с. 335).

Так само детально і аргументовано виписані авторкою події 1689 р. у Москві, господарська діяльність гетьмана, його стосунки з С. Палієм тощо.

Сьогодні досліднику біографії І. Мазепи дуже важко здивувати істориків, просто читачів якимось новим ракурсом, поворотом у пізнанні гетьмана.

Так, київський історик Михайло Волгін у студії «Мазепа-рятівник Росії», наприклад, доводить, що гетьман «зраджував» насправді за домовленістю з Петром I, але останньому було не вигідно ділитися перемогою в Полтаві, і він, мовляв, «кинув» рятівника Росії. Що ж, така версія, як і інші, має право на існування. Ми не будемо тут її спростовувати, оскільки у центрі нашого розгляду – монографія Т. Таїрової-Яковлевої. Авторка висунула теж досить незвичну для української історіографії тезу: «Іван Мазепа вніс видатний вклад у створення Російської імперії» (с. 11)!

Оригінально! Звучить навіть привабливо для переосмислення ролі цієї особи у російському державотворенні.

І ось тут все ж таки хотілося б з авторкою пополемізувати. Адже дещо не сходиться у цьому плані в біографії І. Мазепи. Як, наприклад, бути з епізодом утримування «окупацією» козацьким військом всупереч союзницьким зобов'язанням Правобережжя України? Гетьман вчепився «мертвою хваткою» у нього, тому що додавав Російській імперії землі? Чи він все ж таки передусім прагнув об'єднати землі України? Т. Таїрова-Яковлева стверджує: «В петровському

оточенні з самого початку не планувалося залишати за Росією Правобережжя» (с. 194). Отже, Мазепа свідомо вступав у конфлікт з імперією! Друге. Якщо І. Мазепа «будівничий імперії», то чому ж він не заходився вірнопіддано ліквідувати автономію, а почав чинити супротив утворенню Київської губернії, царським реформам 1707 р.? Ці два вищезгадані факти дуже не в'яжуться з головною концепцією історика з Санкт-Петербурга.

Те, що козаки за наказом Петра I йшли у похід на Азов, Казикермен, в Прибалтику, ніби й означає, що вони, як і їхній лідер, є «будівничі імперії». Однак тоді за такою ж схемою до останніх слід дорахувати усіх рядових військовиків, старшин, гетьманів, які у XVII- XVIII століттях, підкоряючись волі царів, йшли у військові походи. Усе ж якщо оцінювати згадане по справедливості, то справжні виконробі імперського будівельного майданчика сиділи у Москві, а все інше для них було гарматним м'ясом, на підхваті, «гвинтиками», знаряддям у імперських замірах. Ми знаємо водночас багато листів І.Мазепи, адресованих царю, у яких він під всілякими приводами намагався переконати останнього у необхідності позбавити гетьманські підрозділи тяжкої військової повинності.

Який при цьому вклад гетьмана у контексті розбудови імперії «в реформування російського православ'я» (с. 11)? Авторка сама себе спростовує: «Але прагнення царя підкорити церкву і просвітництво своїй волі не могло зустріти розуміння у гетьмана, вихованого на традиційних православних цінностях. Він не міг схвалювати ті податки, котрими Петро обклав монастирі для потреб війни, Всешутейські собори, зацікавленість протестантизмом та ін.» (с. 248).

Дослідниця називає «стійким міфом» «зраду» гетьмана «задовго до подій 1708 року», мовляв, «ніяких доказів цьому нема» (с. 337). За версією історика, «з перших днів приходу партії Нарішкіних до влади, захоплений юнацьким запалом Петра, котрий прагнув зламати стару Росію і збудувати нову, європейську, Мазепа активно підключається до цих зусиль» (с. 11).

Тут авторка дотримується традиційної панівної історіографічної схеми, згідно з якою гетьман вірно два десятиліття служив, а потім «прозрів» у 1707-1708 рр. За висновком доктора історичних наук, Мазепа з 1689 р. «стає найважливішим радником Петра» (с.11), «військовим консультантом» (с. 89), «активним помічником в 90-і роки» (с. 247). Тим часом є факти, які дещо не вписуються у цю схему. Ми впевнені, що більшість фахівців з історії доби Петра I не назвуть Мазепу радником царя у 1689-1696 рр. Юний цар у перші роки правління після регентства Софії був далекий від політики, а тим паче Гетьманщини. Яку «європейську Росію» він будував? Його захоплювали вибухові пристрої, потішні полки, будовання кораблів, пияцтво з друзями. Формально гетьман звертався з листами, проханнями до царів, але фактично усі питання залагоджували від їхнього імені впливові царські родичі-урядовці або їхні уповноважені. Це була така практика. Наприклад, думний дяк Омелян Гнатович Українцев у Посольському приказі контролював усі українські справи і мав право підписуватись замість царів. Водночас в оточенні Петра I було багато іноземців, і саме вони давали йому уроки військового мистецтва тощо. Тому «клеїти» якесь радництво за кілька сотень кілометрів – притягувати, як мовиться, факти за вуха. Вдруге Мазепа зустрівся з царем лише у 1696 р. в Острогозьку, після взяття Азова. Третя зустріч гетьмана з Петром I відбулася через три роки у Воронежі. Ясна річ, тоді контакти між зверхником Гетьманщини та царем справді пожвавилися. Та не треба перебільшувати у цьому зв'язку вплив Мазепи на монарха. Хоча, як показують документи, гетьман справді був фаховим консультантом провідних російських урядовців з питань взаємодії з Кримом, Польщею, Молдовою.

Реально між царем та гетьманом з 1689 р. по 1696 р. ніякої «дружби» не було, а мали місце взаємостосунки партії Нарішкіних з Батурином. Нова московська команда урядовців, прийшовши до влади у результаті перевороту, тримала у напруженні голіцинського висуванця Мазепу хоча б тим, що примусила його у грудні 1689 р. звітувати, що він дарував В.Голіцину. Улітку 1690 р. в Україні відбувся повторний опис майна Івана Самойловича, що означало ревізію дій не

тільки скинутого В. Голіцина, а й І. Мазепи. Тому, незважаючи на вигідні договірні статті 1689 р. (тут треба відзначити дослідницю за знайдені оригінали. – **Авт.**), вони не гарантували гетьману спокійного життя.

Т. Таїрова-Яковлева не пов'язує місію 1689 р. ченця Соломона до Варшави з Мазепою, який у листах до польського короля скаржився на утиски Москви, просив протекції, захисту і допомоги у боротьбі з царями і запевняв, що татари будуть на його боці. Справді, це ніби провокація недоброзичливців гетьмана, польської сторони. Водночас сьогодні, розглянувши усі можливі версії, маємо досить солідні докази на користь того, що посланець діяв від імені зверхника Гетьманщини. Роздобуті нами біографічні подробиці ченця показують, що Семен Іванович Гродський перед постриженням у монахи служив «хлопцем» при гетьману П.Дорошенку у Чигирині. У той час надвірну гетьманську корогву очолював І. Мазепа. Тож ці люди були дуже пов'язані. Крім цього, важлива і така деталь. Соломон став ченцем Донського монастиря у Москві. А архімандритом цього релігійного закладу був українець Никон, якому, за свідченням В. Кочубея, гетьман дав читати свою «Думу». Восени 1689 р. Никон був заарештований новою владою, а потім за чолобитною відпущений в Україну. Завдяки гетьману він невдовзі став архімандритом Єлецького, а потім настоятелем Новгород-Сіверського монастиря. Отже, дуже багато збігів засвідчують причетність довіреної особи архімандрита Никона до таємного завдання І. Мазепи.

Тепер прочитаймо кілька рядків з поетичного маніфесту, який гетьман написав далеко раніше за 1708 р. і дав прочитати архімандриту Никону:

*Ей, Панове Єнерали,
Чому ж есте так оспалі?
І ви, Панство Полковники,
Без жадної політики,
Озмітєся всі за руки,
Не допустіть горкой муки
Матці своєї болш терпіти!
Нуте врагов, нуте бити!
Самопали набивайте,
Острих шабель добувайте,
А за віру хоч умріте,
І вольностей бороніте!
Нехай вічна будеть слава,
Же през шаблі маєм права!*

Цей вірш-документ красномовно засвідчує, чим «радник Петра І», «будівничий імперії» жив, підписуючи свої послання у Москву приналежним словосполученням «Вашего Царского Пресветлого Величества верный подданный и наинижайший слуга Иван Мазепа, гетман». У вищезгаданих поетичних рядках не відчувається симпатій до царя, Москви. Взагалі, перед нами – прямий і явний заклик до повстання.

І. Мазепа – не дитя Російської імперії. Він народився, виріс, вчився, мужнів, набував досвіду в інших реаліях. Якщо, наприклад, Президент Л. Кравчук до 1991 р. був справді свідомим «будівником соціалізму», бо здобував освіту, робив кар'єру у радянській імперській системі, то І. Мазепа ще у молодому віці брав участь у визвольних змаганнях, переговорах про кращий статус України. Гетьман Павло Тетеря весною 1663 року в листі до Яна Казимира пише, що королівський покоевий Іван Мазепа, якого відправляють з козацького табору з посланням, «*знає чимало розповідей про злодійства, і до того наслухався плачу і стогону жителів України, що був вражений жахом: то я покладаю на його більш детальне донесення, що відповідає його обов'язку як свідка, який бачив все своїми очима і слухав власними вухами.*»

Як і більшість українців свого часу, Іван Степанович змушений був підкоритися невтішним обставинам. Тобто жити в умовах бездержавності, обмеження волі, зверхності чужинців. Водночас він був не бездумним пристосуванцем.

Писар Петрика (П.Сулими. – **Авт.**) Григорій Волковський утік до Ново-

богородицького і 11 березня 1693 року на допиті в Білгороді давав боярину Б. Шереметьєву дуже важливе свідчення про те, що старший канцелярист Мазепа, “прибежав в Казыкерман, казыкерманскому бею объявлял писма и говорил, что де с теми писмами послал ево от гетмана писарь Василий Кочубей* в Крым к хану, чтоб он с ордами шол к малороссийским городам, и совокуплясь с малороссийскими войски, итить бы им сопча войною на Великороссийские города”.

Сам допитуваний був свідком зустрічі Петрика з ханом Селім-Гереем у грудні 1692 року. “И как он Петрушка к тому хану пришол и приход по их босурманской обыклости тому хану поклонился, – повідомляв перебіжчик, – и, поклонясь, положил перед него хана два писма; и те писма тот хан велел прочесть; и те писма перед тем ханом чтены. И писаны те писма к старому хану от гетмана и Кочубея, чтоб они татарове Малороссийских городов с народом учинили мир, и собрався шли к малороссийским городам, и совокупаьсь с Малороссийским войском, итить бы им войною на Великороссийские города, так ж как было преж сего при Хмельницком (...). И те вышписанные письма хан отдал ему Петрушке по прежнему; а у того де у гетманского писма припис гетманской руки, а печать войсковая”.

Селім-Герей Мазепа знав ще з часів Яна Казимира (він взив у 1663 році до його війська дипломатичну пошту) та гетьманства Петра Дорошенка (був свідком або навіть брав участь у переговорах про кримську протекцію). Саме від цього хана у 1689 році гетьман отримав пропозицію про співпрацю проти Московії.

Цим документам, на жаль, у монографії не знайшлося місця, оскільки вони б порушили загальну концепцію праці. Але вищезгадане добре підтверджує ту тезу, що І.Мазепа, демонструючи свою васальну вірнопідданість Москві, водночас шукав контактів з Польщею, Кримом для зміни на краще статусу Гетьманщини.

Дивним видається позиція Т. Таїрової-Яковлевої і при коментуванні листів Г. Головкина, Д. Апостола до гетьмана у грудні 1708 р. про нібито отриману пропозицію від І. Мазепа видати шведського короля, аби в результаті цього отримати амністію. Авторка поважної монографії, прискіплива архівістка чомусь «не помітила» виявлені нами на чорновому посланні Д. Апостола до І. Мазепа правку Г. Головкина і на останній сторінці припис: *«Писма, что писаны к Мазепе по измене ево фальшивые от канцлера»*. Тобто вони були підготовлені і відправлені в шведський табір із зрозумілою провокативною метою – підступно посварити Карла XII з гетьманом.

«Те, що Мазепа міг зробити спробу примирення, цілком вписується в картину його політичних метань 1708 року, – пише авторка. – Це нормально для політика і дипломата, який шукає кращий вихід» (с. 361). Одне слово, з сучасних позицій ніби й нічого у цьому страшного нема. Адаже нинішні політики дуже часто переходять з одного табору в інший. І це вже не сприймається як якийсь крайній негатив. Єдине турбує в ситуації з Мазепою: гетьман «метався» від Петра I до Карла XII і навпаки, чи він мав на меті все ж таки вищу мету? Якщо допустити, що Т.Таїрова-Яковлева права в оцінці «дій» гетьмана, то виходить, що для нього головною цінністю було власне благополуччя, гарний сюзерен, а не буття України, поліпшення її статусу.

Ми вже неодноразово писали окремі студії про цей епізод. Схоже, авторка з ними не ознайомлена.

Якби миргородський полковник Д. Апостол віз послання І. Мазепа до Петра I з ідеєю схопити Карла XII, то він би протягом одного-двох днів дістався б Лебедина (від Батурина десь 150 кілометрів, а від Ромен, Гадяча ще менше. – **Авт**), де була російська ставка, перебував цар. Натомість старшина добре “відхиляється від курсу”,

*У матеріалах допиту Никанора (справа Кочубея) є розповідь про те, як дружина генерального судді на одній з вечірок казала гетьману: “Полно, де, тебе коварничать! (...) Ты, де, и с нас головы рвешь: будто, де, они с мужем переписывались в Крым”. И к тем, де, ее словам он, гетман, ей говорил: “Почему, де, вы ведаете, что я о том за вами ведаю?” И она, де, ему, гетману, говорила: “Писарь ево, гетманский, который у него, гетмана, писал всякие письма, при смерти своей дал мужу ево Кочубею, письмо своей руки, каково ныне у нее, что он, гетман, на них затевал, ево, Кочубеевым, именем писал в Крым”, а к кому и о чем, того именно не выговорила”.

іде дещо в інший бік – до свого маєтку в Сорочинцях, який майже за 100 кілометрів від Лебедина. Чому? Відповідь знаходимо у допиті лубенського полковника Дмитра Зеленського, який 14 липня 1709 р. свідчив, що він, отримавши «ведомость о смерти дочери своей (листопад 1708 р. – Авт.), то просился у Мазепы для погребения оной в Лубны, в чем ему помагал миргородской полковник, по которому прошению отпущен он з дороги, как шли из Гадича в Ромны». Отже, Д. Апостол їхав допомогти колезі організувати похорон його дочки. Увечері з дороги він відлучився у Сорочинці, де була його рідня. Природне бажання побачити дружину, близьких! На жаль, Д.Апостол у сутінках проявив безпечність і потрапив у Сорочинцях у пастку: тут якраз розквартирувався великий російський загін, від якого вже марно було втікати. Командир останнього князь Г. Волконський писав 21 листопада царю: «Полковник миргородской к нам из Гадич в Сорочинц прибыл на другой день по прибытии моем и сказывал, что он был при Мозеле по неволе.. (...) Толко я признаваю на словах, что он, полковник, нам верен ли; и с тем полковником как чинить, о том как твое царское величество повелит». Невже наблизений І.Мазепи, «виконуючи» таке суперважливе завдання, не поставив би до відома російського полковника про необхідність забезпечення швидкої зустрічі з Петром І?

Родина Д. Апостола перебувала в Сорочинцях, тому полковник змушений був далі діяти в інтересах своїх близьких.

Саме зі свого маєтку він надіслав І. Скоропадському листа, в якому попросив новообраного гетьмана, аби той поклопотався перед Петром І за його помилування – “дабы его царское величество не мел на мене, верного подданного своего, якого гневу и не похотел карати”. У листі немає жодного натяку на якийсь таємне завдання. Для чого Д. Апостолу просити у І. Скоропадського посередницької послуги, якщо він був посланий з таємною місією? До Петра І миргородський полковник вирушає з Сорочинців лише 28 листопада, тобто через 8 днів після відходу від І. Мазепи. Є ще й інші аргументи, але ми обмежимося лише вищезгаданими, оскільки повну версію нашої студії подаємо у книзі «Повстання мазепинців: міфи та реалії» (Чернігів, 2009).

Доктор історичних наук Т. Чухліб у своїй великій рецензії на монографію не сумнівається у висновках російського історика:

«Професор Т. Таїрова-Яковлева переконана, що існуючі документи й матеріали дають змогу стверджувати, що напередодні Полтавської битви гетьман робив спроби (місія Д. Апостола, козака А. Борисенка) повернутися під царську протекцію. Підтримуємо таку точку зору, адже історики вже неодноразово звертали увагу на те, що виступ І. Мазепи проти свого патрона був типологічно надзвичайно подібним до повстань залежних правителів проти своїх володарів наприкінці XVII – початку XVIII століть: лівонської знаті на чолі з Йоганном Ренгольдом фон Паткулем проти Шведської Корони у 1697 році, угорсько-трансільванського князя Ференца II Ракоці проти австрійських Габсбургів у 1703–1711 роках, молдавського господаря Д. Кантемира проти Османської імперії у 1708 році тощо. Очевидно, цей ряд можна продовжити за рахунок вивчення ситуації в інших країнах Центральної, Північної, Східної та Південно-Східної Європи. На нашу думку, український правитель у 1708–1709 роках свідомо чи підсвідомо хотів повторити вчинок курфюрста Бранденбурга і герцога Пруссії Фрідріха Вільгельма (1640–1688 рр.), який заклав основи для утворення незалежного Королівства Пруського за допомогою гнучкої зовнішньої політики, що у світовій історіографії отримала назву Fuchspolitik. Адже німецький володар неодноразово відмовлявся від складеної присяги на користь іншого монарха та вдало лавірував поміж Польщею, Швецією, Австрією, а також Францією та Голландією» (Мазепа продовжує завойовувати Росію // День. – №62-63. – 8 квітня 2011 р.).

З рецензентом можна погодитися, що у долі гетьмана і вищезгаданих діячів було чимало спільного у прагненні звільнитися від обтяжливої залежності. Однак васал турецького султана Д. Кантемир, який перейшов на бік Петра І, не намагався взяти царя у полон під час Прутського походу 1711 р., коли російська армія потрапила в оточення турків. Перебіжчик до росіян Паткуль був живим колесований шведами

у 1707 р., а потім четвертований. Та й у біографіях Ференца II Ракоці, Фрідріха Вільгельма важко знайти дію, коли вони заради успіху власної справи намагалися видати свого покровителя іншому, вигіднішому володареві.

У цьому зв'язку виникають логічні запитання. Мазепа завдяки такій ганебній дії-акції вирішив повернутися у ярмо? Для нього було дорожче власне благополуччя, ніж ковток свободи? То, виходить, праві ті історики, які вважали і вважають, що І. Мазепа «не був представником ніякої національної ідеї»? На яку царську милість міг розраховувати відступник? Що його Петро I залишить гетьманом? Що цар дозволить йому і далі управляти Гетьманщиною, ніби нічого не сталося? Невже Мазепа був таким наївним, відірваним від життя, що міг усупереч здоровому глузду повірити у прощення Петра I, який і за менші провини карав смертю наблжених, стрільців? Хіба він не знав про долю того ж Паткуля, який ще раніше не раз звертався до Карла XII за пом'якшенням вироку?

Відповідати ствердно на поставлені запитання – це значить мислити по-сучасному? Чи просто не розуміти І. Мазепу як людину, політичного діяча? Фактично визнання фальсифікату Г. Головкина 1708 р. усупереч фактам, джерелам як реальної спроби гетьмана знову переметнутися на бік сильного сюзерена зводить фігуру правителя Української автономії до вузьких рамок амбіційного примітиву, діяча невисокого рівня, заклопотаного лише своїм буттям.

Т. Таїрова-Яковлева вважає, що «ідеалізованим борцем за вольність» (с. 371) Мазепа виглядає лише в очах прихильників української національної ідеї. «Хочеться вірити, – зазначає вона, – що настав час відмовитися від цих пошарпаних і банальних штампів» (с. 370). Одне слово, в інтерпретації дослідниці Мазепа постає таким собі справедливо ображеним на царя, О. Меншикова просвіченим володарем, котрого обставини змусили піти на союз з Карлом XII для збереження свого володарювання, але він невдовзі зрозумів, що скоїв помилку і намагався її виправити, та вже не зміг. Якби це було насправді так, то старшина на Бендерській комісії 1709 р. не писала б про «гетьмана Мазепи прагнення, щоб руський нарід скинув московське ярмо й був вільний». Маємо й низку інших свідчень, документів, які говорять про те, що гетьман вирішив «проти ворогів москалів за добро отчизни в обороні законів і свобод повстати». Ці джерела автор монографії знає. Його знамениту «Думу» теж. Та не бере до уваги у своїх висновках.

«Здавалося б, і дивовижне багатство, і княжий титул, і величезна влада, – пише вона, – все це у нього, 70-річного хворого і самотнього старця, було. Але хто знає, коли переступається межа, втрачаються можливість і бажання зупинитися у людини, яка потрапила на вершину. Або, може бути ним справді керувало бажання врятувати свою вітчизну, захистити «дружин і дітей». Довести будь-що однозначно ніколи не вдасться» (с. 355). Ось такий образ подає нам Санкт-петербурзька архівістка. Так, за її версією, це вже не «ізмєнник» (що дуже радує український загаль!), але разом з тим і не «український патріот». Одне слово, він вартий поважної монографії як діяч, котрий «вніс видатний вклад у створення Російської імперії».

Позитиви наукової праці «Іван Мазепа і Російська імперія. Історія «зради» (використання значного масиву архівного матеріалу) водночас затьмарюються деякими авторськими узагальненнями, абсолютно не підтвердженими джерелами. Так, Т. Таїрова-Яковлева стверджує, що в Україні «в останній період гетьманства... Мазепу просто ненавиділи» (с.9). Можливо, це було і так. Але чим цю тезу підтвердити? За версією доктора історичних наук, у 1708 р. на Гетьманщині почалися «селянські повстання» (с.121). Усі відомості про них історик почерпнула з листів гетьмана до царедворців. Насправді І. Мазепа у такий спосіб хитрував, намагався повернути додому свої полки, які за наказами Петра I та його наблжених були виведені з України. Наближався вирішальний момент відступу від царя, а тому гетьман згущував фарби щодо описів дій кримінальних елементів – «бунтівників». Для стримування останніх і мали б повернути козаків у регіони їхнього базування. Авторка монографії навіть за згаданою кореспонденцією І. Мазепи не побачила у цих бунтах «жодного політичного підґрунтя» (с.313). Які ж

можуть бути «селянські повстання», коли повідомлялося про гультяїв та п'яничок, грабіжників, що активізувалися через відсутність козацького війська? Так само історик пише про «повстання Петрика» (с. 117). У ньому брали участь селяни, козаки, міщани? Ні! То яке це повстання? Це скоріше були невдалі антимосковські походи закликаних Петриком ординців та невеликого заgonу запорожців.

Незважаючи на ці зауваги, нова книга дає привід для роздумів та дискусії, уточнення багатьох історичних сюжетів. Особливо цінним є поява монографії в Російській Федерації для глибокого розуміння історії України доби гетьмана І. Мазепи. Радує, що Т. Таїрова-Яковлева, висвітлюючи господарську, військову, культурницьку діяльність гетьмана, знаходить у ній в основному позитив. І це, ясна річ, дуже контрастує з тією звичною концепцією «злодея», від якої й досі важко відступитися багатьом історикам, політикам. Привертає увагу і відверта симпатія автора монографії до об'єкта дослідження. Вона подає його як здібного і талановитого політика, господарника, діяча культури. Такий погляд на гетьмана із Санкт-Петербурга, безумовно, викликає повагу.

Сергій ПАВЛЕНКО

